

۲۲۴۹۴۸۷
۱۴۰۱/۱/۲۱

نظام‌های بهره‌برداری کشاورزی

مفاهیم و رویکردها

www.ketab.ir

تألیف

دکتر حسین شعبانعلی فمی

استاد دانشگاه تهران

دکتر مهسا معتقد

دانش‌آموخته دانشگاه تهران



شماره مسلسل ۱۰۹۳۳

شماره انتشار ۴۵۰۱

انتشارات دانشگاه تهران

سرشناسه	شعبانعلی فمی، حسین، ۱۳۴۷-
عنوان و نام پدیدآور	نظام‌های بهره‌برداری کشاورزی مفاهیم و رویکردها/ حسین شعبانعلی فمی، مهسا معتقد.
مشخصات نشر	تهران: دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری	۴۰۸ص: جدول.
فروست	انتشارات دانشگاه تهران؛ شماره انتشار ۴۵۰۱.
شابک	978-964-03-0319-1
وضعیت فهرست‌نویسی	فیا
یادداشت	کتابنامه ص: [۳۵۲]-۳۸۷.
موضوع	کشاورزی- بهره‌برداری
موضوع	Agriculture- Utilization
موضوع	کشاورزی- ایران- بهره‌برداری
موضوع	Agriculture- Iran- Utilization
شناسه افزوده	معتقد، مهسا، ۱۳۶۹-
شناسه افزوده	دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات. University of Tehran. Press
رده‌بندی کنگره	S۴۹۳ ۱۴۰۰
رده‌بندی دیویی	۶۳۰/۳
شماره کتابشناسی ملی	۸۵۴۸۴۲۹

این کتاب مشمول قانون حمایت از حقوق مؤلفان و مصنفان است. تکثیر کتاب به هر روش اعم از فتوکپی، ریسوگرافی، تهیه فایل‌های pdf، لوح فشرده، کانوپی در وبلاگ‌ها، سایت‌ها، مجله‌ها و کتاب، بدون اجازه کتبی ناشر مجاز نیست و موجب پیگرد قانونی می‌شود. تمامی حقوق برای ناشر محفوظ است.
(این کتاب با کاغذ حمایتی به چاپ رسیده است.)



عنوان: نظام‌های بهره‌برداری کشاورزی: مفاهیم و رویکردها
تألیف: دکتر حسین شعبانعلی فمی - دکتر مهسا معتقد
ویرایش ادبی: فرشاد رضوان
نوبت چاپ: اول
تاریخ انتشار: ۱۴۰۰
شمارگان: ۱۰۰ نسخه
ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران
چاپ و صحافی: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

«مسئولیت صحت مطالب کتاب با مؤلفان است»

بها: ۱,۷۰۰,۰۰۰ ریال

خیابان کارگر شمالی - خیابان شهید فرش‌ی مقدم - مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران
پست الکترونیک: press@ut.ac.ir - تارنما: http://press.ut.ac.ir
پخش و فروش: تلفکس ۸۸۳۳۸۷۱۲



فهرست مطالب

پیشگفتار غ

فصل اول - مفاهیم کلیدی در نظام‌های بهره‌برداری ۱

مقدمه ۱

تحولات بخش کشاورزی ۲

واحدهای بهره‌برداری از زمین در ایران ۲

تعریف نظام بهره‌برداری ۳

ارکان اساسی نظام بهره‌برداری ۴

سیر تکاملی نظام بهره‌برداری ۵

طبقه‌بندی نظام‌های بهره‌برداری ۶

تأمین نیروی کار در نظام‌های بهره‌برداری ۱۷

تأمین نهاده‌ها در نظام‌های بهره‌برداری ۱۸

اعتبارات مورد نیاز نظام بهره‌برداری ۱۹

سازمان کار و مدیریت در نظام‌های بهره‌برداری ۱۹

عرضه محصولات در نظام بهره‌برداری ۱۹

الزامات و اصول حاکم بر ایجاد نظام‌های بهره‌برداری مطلوب ۲۰

خردی واحدهای بهره‌برداری ۲۲

دولت و مدیریت نظام بهره‌برداری ۲۳

نظام‌های بهره‌برداری در برنامه ششم توسعه ۲۳

جمع‌بندی ۲۶

فصل دوم - مالکیت ارضی و بهره‌برداری‌های سنتی در ایران ۲۷

مقدمه ۲۷

تحول مالکیت و نظام‌های بهره‌برداری ارضی در جهان ۲۷

زمینداری در دوره گسترش اسلام ۲۸

شیوه تولید آسیایی یا استبداد شرقی ۲۹

۳۱	تیولداری
۳۲	تیول و سیورغال
۳۲	انواع مالکیت اراضی در ایران
۳۳	مالکیت اراضی در قبل از دوره مشروطیت
۳۶	مالکیت اراضی مزروعی بعد از مشروطیت تا سال ۱۳۳۹ شمسی (اصلاحات ارضی)
۴۱	زمینداری در دوره پهلوی
۴۱	تشکل‌های غیردولتی
۴۲	نظام‌های بهره‌برداری سنتی در ایران
۴۴	نظام بهره‌برداری جمعی
۴۵	ضرورت شکل‌گیری بهره‌برداری‌های جمعی
۴۶	تجرباتی از نظام‌های بهره‌برداری جمعی
۴۷	بنه
۴۷	شکل‌گیری بنه
۴۸	تعریف بنه
۵۰	عوامل غیرمنقول بنه
۵۰	عوامل منقول بنه
۵۱	حقوق اعضای بنه
۵۲	طرز تقسیم محصول در بنه
۵۳	نظام ارباب - رعیتی در ایران
۵۳	نظام ارباب - رعیتی
۵۵	ویژگی‌های نظام ارباب - رعیتی
۵۵	جفت
۵۶	اصلاحات ارضی و ظهور نظام‌های بهره‌برداری جدید
۵۶	نظام‌مند کردن بهره‌برداری از اراضی در دوره اصلاحات ارضی
۵۷	جمع‌بندی
۵۹	فصل سوم - نظام‌های بهره‌برداری دهقانی و خانوادگی
۵۹	مقدمه
۵۹	نظام بهره‌برداری دهقانی در جهان

۶۰	 نظام بهره‌برداری دهقانی در ایران
۶۲	 ویژگی‌های نظام‌های بهره‌برداری دهقانی
۶۶	 مشکلات نظام‌های بهره‌برداری دهقانی
۶۷	 راهکارهای بهبود نظام‌های بهره‌برداری دهقانی
۶۸	 نقاط ضعف، قوت، فرصت‌ها و تهدیدها در نظام‌های بهره‌برداری دهقانی
۶۹	 نقاط قوت
۶۹	 نقاط ضعف
۷۰	 فرصت‌ها
۷۰	 تهدیدها
۷۰	 نظام بهره‌برداری خانوادگی
۷۱	 تعریف کشاورزی خانوادگی
۷۲	 نقش کشاورزی خانوادگی
۷۳	 اهداف کشاورزی خانوادگی
۷۴	 نظام بهره‌برداری خانوادگی و توسعه پایدار
۷۴	 سال بین‌المللی کشاورزی خانوادگی
۷۵	 مردم بومی
۷۵	 الزامات توسعه نظام‌های بهره‌برداری خانوادگی
۷۵	 راهکارهای بهبود نظام بهره‌برداری خانوادگی
۷۶	 مشکلات نظام بهره‌برداری خانوادگی
۷۶	 اندازه مزارع خانوادگی
۷۶	 ویژگی‌های نظام بهره‌برداری خانوادگی
۷۸	 جمع‌بندی
۷۹	 فصل چهارم- شرکت‌های سهامی زراعی
۷۹	 مقدمه
۷۹	 بستر قانونی
۸۰	 تاریخچه شرکت‌های سهامی زراعی
۸۰	 وضعیت موجود شرکت‌های سهامی زراعی
۸۲	 اهداف شرکت‌های سهامی زراعی

۸۳.....	عضویت در شرکت سهامی زراعی
۸۴.....	اصول شکل‌گیری شرکت‌های سهامی زراعی
۸۴.....	ارکان شرکت‌های سهامی زراعی
۸۷.....	نقش مدیر عامل شرکت‌های سهامی زراعی
۸۸.....	ترازنامه و امور مالی شرکت‌های سهامی زراعی
۸۸.....	ویژگی‌های شرکت‌های سهامی زراعی
۹۰.....	ظرفیت‌ها و توانمندی‌های شرکت‌های سهامی زراعی
۹۱.....	مشکلات شرکت‌های سهامی زراعی
۹۲.....	انحلال شرکت‌های سهامی زراعی
۹۲.....	توسعه شرکت‌های سهامی زراعی
۹۴.....	برنامه‌های پیشرو شرکت‌های سهامی زراعی
۹۴.....	جمع‌بندی

۹۷.....	فصل پنجم - شرکت‌های کشت و صنعت
۹۷.....	مقدمه
۹۷.....	تاریخچه شرکت‌های کشت و صنعت در ایران
۹۹.....	تاریخچه شرکت‌های کشت و صنعت در جهان
۱۰۱.....	ویژگی‌های واحدهای کشت و صنعت
۱۰۱.....	اهداف شکل‌گیری شرکت‌های کشت و صنعت
۱۰۲.....	انواع شرکت‌های کشت و صنعت
۱۰۵.....	توسعه شرکت‌های کشت و صنعت خصوصی
۱۰۶.....	شرکت‌های کشت و صنعت (قبل از انقلاب اسلامی)
۱۰۷.....	شرکت‌های کشت و صنعت پس از پیروزی انقلاب اسلامی
۱۰۹.....	شاخص‌های عملکردی توسعه شرکت‌های کشت و صنعت
۱۱۰.....	پیامد گسترش کشت و صنعت‌ها
۱۱۱.....	جمع‌بندی

۱۱۳.....	فصل ششم - تعاونی‌های تولید روستایی
۱۱۳.....	مقدمه

سیر تکاملی شکل‌گیری تعاونی‌های تولید.....	۱۱۳
سازمان مرکزی تعاون روستایی ایران.....	۱۱۴
زمینه شکل‌گیری تعاونی‌های تولید روستایی.....	۱۱۵
شرکت تعاونی تولید پس از پیروزی انقلاب اسلامی.....	۱۱۶
اتحادیه مرکزی شرکت‌های تعاونی تولید روستایی کشور.....	۱۲۰
اهداف شکل‌گیری تعاونی تولید روستایی.....	۱۲۰
ارکان شرکت‌های تعاونی تولید روستایی.....	۱۲۱
مدیر عامل.....	۱۲۵
محورهای فعالیت تعاونی تولید.....	۱۲۶
مشکلات تعاونی‌های تولید.....	۱۲۹
مزایای تعاونی تولید روستایی.....	۱۲۹
توانمندسازی تعاونی‌ها.....	۱۳۰
جمع‌بندی.....	۱۳۲
فصل هفتم - تعاونی‌های مشاع روستایی	۱۳۳
مقدمه.....	۱۳۳
تعریف تعاونی مشاع.....	۱۳۳
تاریخچه فعالیت تعاونی‌های مشاع.....	۱۳۴
فرایند شکل‌گیری تعاونی‌های مشاع.....	۱۳۵
ترکیب اعضای هیأت هفت‌نفره واگذاری زمین.....	۱۳۶
وظایف هیأت هفت‌نفره واگذاری زمین.....	۱۳۷
ویژگی‌های واحدهای بهره‌برداری مشاع.....	۱۳۷
سازوکار مدیریتی مشاع‌ها.....	۱۳۷
اصلاح قانون تعاونی‌های مشاع.....	۱۳۸
مشکلات واحدهای بهره‌برداری مشاع.....	۱۳۹
جمع‌بندی.....	۱۴۰
فصل هشتم - بهره‌برداری از مراتع و جنگل‌ها	۱۴۱
مقدمه.....	۱۴۱

۱۴۱	مساحت مراتع کشور
۱۴۱	ارزش اقتصادی مرتع
۱۴۲	تاریخچه بهره‌برداری از مراتع
۱۴۳	انواع مراتع
۱۴۷	طرح‌های بهره‌برداری از مراتع
۱۴۸	طرح‌های مرتعداری
۱۴۸	پیشینه تاریخی طرح تعادل دام و مرتع
۱۴۹	اقدامات ضروری در طرح تعادل دام و مرتع
۱۵۱	اهداف مدیریت چرا
۱۵۱	سازوکارهای بهره‌برداری مناسب از مراتع
۱۵۲	اهداف طرح تعادل دام و مرتع
۱۵۳	تعهدات قانونی در طرح‌های مرتعداری
۱۵۴	ممیزی مرتع
۱۵۴	مراحل اجرایی ممیزی مرتع
۱۵۶	لغو پروانه مرتعداری
۱۵۶	تخریب مراتع
۱۵۷	طرح طوبی
۱۵۸	نظام بهره‌برداری از جنگل
۱۶۱	تعاونی‌های منابع طبیعی و آبخیزداری
۱۶۲	جمع‌بندی

۱۶۵	فصل نهم - نظام‌های جنگل زراعی
۱۶۵	مقدمه
۱۶۵	مفهوم نظام جنگل زراعی
۱۶۷	ساختار و کارکرد نظام جنگل زراعی
۱۶۷	مؤلفه‌های تولیدی نظام‌های جنگل زراعی
۱۶۷	نقش نظام‌های جنگل زراعی در امرار معاش (اقتصاد نظام‌های جنگل زراعی)
۱۶۹	محصولات تولیدی در نظام جنگل زراعی
۱۶۹	ارزش‌های نظام جنگل زراعی

۱۷۰	منافع زیست‌محیطی نظام جنگل زراعی
۱۷۲	منافع اقتصادی - اجتماعی نظام جنگل زراعی
۱۷۳	طبقه‌بندی نظام‌های جنگل زراعی بر اساس ساختار
۱۷۷	نمونه‌هایی از نظام‌های جنگل زراعی غالب
۱۷۸	کشت راهرویی
۱۷۸	نظام شبانی در جنگل
۱۷۹	دیواره‌های پرچینی زنده
۱۷۹	باغات خانگی
۱۸۰	نوار حائل ساحلی
۱۸۱	بادشکن/ بادپناه
۱۸۲	زراعت در جنگل
۱۸۳	نظام تانگیا
۱۸۴	توسعه نظام‌های جنگل زراعی
۱۸۴	چالش‌های نظام جنگل زراعی
۱۸۴	جمع‌بندی

۱۸۷	فصل دهم- نظام‌های تولید دامی
۱۸۷	مقدمه
۱۸۸	مؤلفه‌های نظام تولید دامی
۱۸۹	طبقه‌بندی نظام‌های تولید دامی
۱۸۹	طبقه‌بندی نظام‌های تولید دامی در ایران
۱۹۲	طبقه‌بندی نظام‌های تولید دامی در جهان
۱۹۷	نقش دولت در تحولات نظام‌های تولید دامی در ایران
۱۹۸	مؤلفه‌های مهم در انتخاب مکان برای ایجاد تأسیسات دامپروری
۱۹۹	نصب تأسیسات و تجهیزات ضروری
۱۹۹	جمع‌بندی

۲۰۱	فصل یازدهم- کشاورزی کوهستانی
۲۰۱	مقدمه

پیشگفتار

بخش کشاورزی در سطح جهان به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه، نقش بسیار مهمی در توسعه اقتصادی و امنیت غذایی ایفا می‌کند. این بخش علاوه بر تأمین غذای کافی و سالم برای همهٔ آحاد مردم، در کسب درآمد و اشتغال‌زایی برای کنشگران فعال در زنجیرهٔ تأمین غذا از حلقهٔ تأمین نهاده‌ها و منابع تا سطح مصرف‌کننده و حتی بازیافت ضایعات غذا نقش مهمی دارد. بنابراین درک دقیق جایگاه بخش کشاورزی در توسعه، مستلزم نگاه نظام‌مند و جامع به کل زیرمجموعه‌ها و زیربخش‌های مرتبط با آن است. هر چه این بخش بهتر مدیریت شود، تأثیرات ملموس و مشهود خود را بر سایر بخش‌های اقتصادی خواهد گذاشت. این مدیریت مستلزم کسب شناخت نسبت به ارکان، اجزا و پیوندهای فعال و مؤثر در کل نظام کشاورزی کشور است. از این‌رو نگاه و رویکرد نظام‌مند یکی از ابزارها و پیش‌نیازهای موفقیت در عرصهٔ مدیریت بخش کشاورزی محسوب می‌شود. با این دیدگاه کل بخش کشاورزی از سلسله‌مراتبی از زیرنظام‌ها و بخش‌های به‌هم‌پیوسته تشکیل شده که شناخت و درک درست آنها از طریق رهیافت‌های تحلیل نظام امکان‌پذیر است. زمانی که از این زاویه به موضوع نگاه می‌شود، زیرسامانه‌های متعددی در بخش کشاورزی مانند تولید بوم نظام زراعی و واحدهای متنوع بهره‌برداری امکان درک و شناسایی می‌یابند. کشور ما به‌دلیل برخورداری از تنوع اقلیمی و فرهنگی بالا از یک سو و سابقهٔ دیرینه در فعالیت‌های کشاورزی، الگوها و روش‌های گوناگون بهره‌برداری را تجربه کرده و در طول زمان آنها را اصلاح و بهبود بخشیده است. این الگوها که تحت عنوان نظام‌ها و رویکردهای بهره‌برداری مطرح هستند، بسیار گسترده‌اند. تحول در نظام‌های بهره‌برداری در طول تاریخ ایران همواره به وقوع پیوسته است، ولی در چند دههٔ اخیر چهار تحول اصلاحات ارضی دههٔ ۱۳۴۰، پیروزی انقلاب اسلامی، تغییر اقلیم و تحولات حوزهٔ فناوری، تأثیر شگرفی بر این نظام‌ها داشته‌اند. در چند سال اخیر تحولات دیجیتال و سایر فناوری‌های نوظهور، ساختار، فرایندها و چهرهٔ واحدهای بهره‌برداری ایران را به‌شدت متحول کرده است. در این کتاب تلاش شده است که برخی از نظام‌ها و رویکردهای بهره‌برداری غالب معرفی شوند. در مورد نظام‌های مرسوم در دنیا و ایران سعی شد تا در حد ضرورت به جایگاه آنها در سطح ملی و بین‌المللی پرداخته شود. در مورد نظام‌های بهره‌برداری خاص ایران که نمونهٔ مشابه و نزدیک ندارند، وضعیت آنها در سطح ملی به‌خوبی تبیین شده است. با توجه به اینکه این کتاب با هدف تدریس دانشگاهی و استفادهٔ کاربردی توسط کارشناسان تهیه شده، از ذکر تفصیلی تاریخچه‌ها یا آمارهای غیرضروری پرهیز شده است. سطح مطالب و شیوهٔ نوشتاری کتاب به‌نحوی است که طیف وسیع مخاطبان از فعالان حوزهٔ قانونگذاری و سیاستگذاری تا پژوهشگران، معلمان، دانشجویان و

کارشناسان کشاورزی بتوانند از آن به‌راحتی استفاده کنند. امید است این اثر مورد استفاده فعالان عرصه کشاورزی پایدار قرار گیرد و گام کوچکی در جهت بهبود و ارتقای شناخت از نظام‌های بهره‌برداری برداشته باشد. نویسندگان بر خود لازم می‌دانند از همه عزیزانی که در تدوین و انتشار این کتاب کمک کردند تشکر و قدردانی کنند. بخشی از منابع مورد استفاده در تدوین این کتاب، حاصل بررسی‌ها و تحقیقات گذشته نگارنده (گان) است که اطلاعات آنها در فهرست منابع درج شده است. در این بین ضرورت دارد از همکاران ارجمند آقای دکتر جواد قاسمی، سرکار خانم‌ها دکتر زهرا قارون و دکتر مهناز محمدزاده نصرآبادی که در سال‌های گذشته با اینجانب در بررسی‌های این حوزه و انتشار چند اثر مرتبط همکاری بیشتری داشته‌اند، تقدیر و تشکر شود. آقای مهندس نادر علیزاده از مدیران محترم قبلی دفتر نظام بهره‌برداری وزارت جهاد کشاورزی در تأمین برخی مطالب جدید و تدقیق آنها کمک شایانی فرمودند که از ایشان قدردانی می‌شود. از داوران محترم که با بررسی دقیق خود پیشنهادهای ارزنده‌ای برای بهبود این اثر ارائه کردند نیز سپاسگزاری می‌شود. از مدیران و کارشناسان محترم انتشارات دانشگاه تهران که در بررسی، بازخوانی، داوری و چاپ کتاب متحمل زحمت شدند، نیز صمیمانه قدردانی می‌نماید.

حسین شعبانعلی فمی

(عضو هیأت علمی دانشگاه تهران)

مهسا معتقد

(دانش آموخته دکتری دانشگاه تهران)

دی ماه ۱۴۰۰

www.ketab.ir